

IEVADS

Gramatizēšanās teorija un latviešu valodniecība

Andra Kalnača, Ilze Lokmane

Latvijas Universitāte, Humanitāro zinātņu fakultāte

Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra

Visvalža iela 4a, Rīga, LV-1050

E-pasts: ilokmane@latnet.lv; kalnaca@latnet.lv

Saziņas procesā nepieciešams ne tikai atspoguļot, bet arī precizēt un atjaunināt cilvēka un apkārtējās pasaules attieksmes valodas sistēmā. Tā ikvienā valodā nepārtraukti notiek valodas semantiskās, fonētiskās un gramatiskās sistēmas elementu aktualizācija atbilstoši saziņas vajadzībām, kas izriet no dažādām konkrēta laika posma prasībām un ko var veicināt arī kontakti ar citām valodām (Heine, Kuteva 2006, 1–39). Valodā šāda aktualizācija izpaužas kā fonētisku pārmaiņu pavadīts gramatizēšanās un leksikalizēšanās process (Kalnača 2005, 125–126).

Gramatizēšanās ir process valodā, kura rezultātā no leksiskām vienībām – patstāvīgiem vārdiem – rodas gramatiskas vienības: palīgvardi un morfēmas; vai arī tāds process, kurā no gramatiskām vienībām rodas vēl gramatiskākas, resp., gramatiskā funkcijā lietotas vienības iegūst vēl kādu citu gramatisku funkciju. Tiek uzsvērts, ka gramatizēšanās parasti ir vienvirziena process – no leksiskās sistēmas vienībām uz gramatiskām vienībām, bet ne otrādi.

Gramatizēšanās ir universāla parādība pasaules valodās. Visās valodās ir afiksi ar gramatisku funkciju, kas veidojušies no patstāvīgām leksiskām vienībām (piemēram, īpašības vārdu noteiktās galotnes vai darbības vārdu priedēkļi latviešu valodā), kā arī palīgvardi, kas radušies no patstāvīgiem vārdiem (piemēram, prievārdi no apstākļa vārdiem, artikuli no skaitļa vārda *viens* un norādāmā vietniekvārda ģermāņu valodās).

Blakus gramatizēšanās gaitai norisinās arī leksikalizēšanās – valodas gramatiskās sistēmas elementu pāreja leksiskajā sistēmā, kas visbiežāk īstenojas, atsevišķām gramatiskām formām kļūstot par patstāvīgām dažādu vārdšķiru leksēmām (VPSV 2007, 208). Tā, piemēram, lielākā daļa latviešu valodas apstākļa vārdu ir leksikalizējušās lietvārdu, vietniekvārdu vai darbības vārdu gramatiskas formas, piemēram, adverbji *vietumis*, *retumis* ir vecs daudzskaitļa instrumentālis, *virsi* – u-celma lietvārda *virsi* ‘virsas’ vienskaitļa lokatīvs, *tupus*, *skriešus*, *sauktin* ir senas darbības vārdu *tupt*, *skriet*, *saukt* tagadnes divdabju formas.

Gramatizēšanās (un arī leksikalizēšanās) ir skatāma gan diahroniskā, gan sinhroniskā aspektā. Aplūkojot šīs parādības diahroniskā aspektā, redzam, ka gramatizēšanās (arī leksikalizēšanās) procesu pavada arī formāli pārveidojumi, ko lingvistiskajā literatūrā nereti apzīmē par eroziju un fūziju: vienību formāla saīsināšanās, saplūšana, uzsvara zudums.

Sinhroniskā aspektā gramatizēšanās process ir vērojams tādējādi, ka viena un tā pati valodas vienība dažādā apkaimē var būt gan leksiska vienība ar patstāvīgu nozīmi, gan gramatiska vienība ar daļēji vai pilnīgi zaudētu leksisko nozīmi. Par piemēru var minēt darbības vārdu *būt* latviešu valodā, ko var lietot gan patstāvīgi (*Es domāju, tātad es esmu*), gan palīgnozīmē kā saitiņu vai palīgverbu (Lokmane 2008). Tātad valodas sistēmā varam vienlaikus novērot dažādas gramatizēšanās attīstības stadijas. Tas attiecināms arī uz leksikalizēšanos. Piemēram, latviešu valodā vērojama tendence lietvārdu, īpašības vārdu vai darbības vārdu formām, atraujoties no paradigmām, kļūt par izsaukmes vārdiem (*labi!*, *lūdzi!*, *ak kungs!*).

Gramatizēšanās idejas postulētas jau Vilhelma fon Humbolta (*Wilhelm von Humboldt*) pētījumos par valodu 19. gadsimta pirmajā pusē, tās turpinātas arī 19. gadsimta beigās un 20. gadsimta sākuma valodnieku Georga fon der Gabelenca (*Georg von der Gabelentz*) un Antuāna Meijē (*Antoine Meillet*) pētījumos – sākotnēji gan nenošķirot leksikalizēšanos kā īpašu valodas attīstības procesu (Humboldt 1825; Gabelentz 1891; Meillet 1912). Mūsdienīgu interpretāciju un īpašu teorētisku pamatojumu gramatizēšanās un arī leksikalizēšanās ieguvusi 20. gadsimta otrajā pusē ar Talmī Givona (*Talmy Givón*) un it īpaši Bernda Heines (*Bernd Heine*), Elizabetes K. Traugotas (*Elizabeth C. Traugott*), Pola Hopera (*Paul Hopper*), Lorelas Brintones (*Laurel Brinton*) u. c. valodnieku lingvistiskajām idejām (Givón 1979, 1982; Claudi, Heine, Hünemeyer 1991; Heine 1993, 1997; Heine, Kuteva 2002, 2006; Hopper, Traugott 1997; Brinton, Traugott 2005; Lessau 1994; Joseph, Janda 2003).

LU Humanitāro zinātņu fakultātes Latviešu un vispārīgās valodniecības katedrā jau vairākus gadus norisinās latviešu valodas sistēmas pētījumi, izmantojot gramatizēšanās un arī leksikalizēšanās metodoloģiju. Katedras docētāji un LU Valodniecības doktorantūras studenti par šiem jautājumiem referējuši gan dažādās zinātniskās konferencēs, gan publicējuši rakstus (sk., piemēram, Kalnača 2005, 2008, 2009; Lokmane 2008; Ivulāne 2008, 2009).

2010. un 2011. gadā LU HZF Latviešu un vispārīgās valodniecības katedra rīkojusi arī īpašus seminārus „Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā”. Semināru galvenais mērķis ir bijis attīstīt lingvistisko domu, analizējot valodas gramatiskās un leksiskās sistēmas parādības ar mūsdienīgas metodoloģijas palīdzību. Ne mazāk svarīgs mērķis bijis LU Valodniecības doktorantūras, kā arī dažādu maģistra un bakalaura programmu studentu iepazīstināšana ar jaunākajām valodniecības atziņām un īpašas teorētiskas pieejas izmantojumu valodas faktu analizē.

Semināros piedalījušies ne tikai LU Humanitāro zinātņu fakultātes dažādu nodaļu un katedru docētāji un doktoranti, bet arī kolēģi no LU Matemātikas un informātikas institūta Mākslīgā intelekta laboratorijas, LU Latviešu valodas institūta, Daugavpils Universitātes u. c. zinātniskām iestādēm. Gan 2010., gan 2011. gada seminārā tikuši pieaicināti arī ārzemju kolēģi ar īpašiem teorētiskiem priekšlasījumiem. 2010. gada semināra viesņa bijusi Poznaņas Adama Mickeviča universitātes profesore Nikole Naua (*Nicole Nau*) ar referātu „Gramatizācijas teorija sinhroniskos sintakses pētījumos”. 2011. gada viesis bijis Sanktpēterburgas Valsts universitātes docents Baltistikas nodaļas vadītājs Aleksejs V. Andronovs

(Алексей В. Андронов) ar referātu „Gramatizēšanās loma valodas tipoloģisko pazīmju attīstībā”.

Krājums „Valoda: nozīme un forma. 2. Gramatizēšanās un leksikalizēšanās latviešu valodas sistēmā” iecerēts kā 2010. un 2011. gada semināros nolasīto referātu apkopojums. Krājumā ietilpināts četrpadsmit rakstu, kuri tematiski iedalīti divās grupās:

- 1) vispārīgi gramatizēšanās un leksikalizēšanās teorijas jautājumi, kur ietverti Ilzes Lokmanes un Andras Kalnačas pētījumi par gramatizēšanās un desementizēšanās, leksikalizēšanās un morfoloģizēšanās attieksmēm, kā arī saitiņu gramatizēšanās principiem;
- 2) gramatizēšanās un leksikalizēšanās analīze latviešu un citu valodu materiālā, kur tuvāk aplūkoti dažādi gramatizēšanās un leksikalizēšanās aspekti – determinantu nošķiršanas problemātika runas datu analīzē (Ilze Auziņa, Gunta Nešpore, Baiba Saulīte), zilbes intonāciju un vārda leksiskās nozīmes savstarpējās saiknes apskatā (Juris Grigorjevs), īpašvārdu rašanās leksikalizācijas ceļā (Laimute Balode), adverbu tapšana par prievārdiem sengrieķu valodā (Gita Bērziņa), palīgdarbības vārdu funkcionēšana bērnu valodā (Baiba Ivulāne), darbības vārda *sacīt* saikne ar evidencialitāti (Liene Kalviša), atgriezenisko kustības darbības vārdu semantikas analīze (Ieva Kuplā), runas verbu semantikas aplūkojums latviešu un krievu valodas sastatījumā (Svetlana Polkovņikova), vācu valodas leksēmas *Mann* un angļu valodas leksēmas *man* gramatizēšanās tendences profesiju nosaukumos latviešu valodā (Iveta Pūtele), subjekta nullformas izpausme latviešu valodā (Līga Vogina).

Gramatizēšanās un leksikalizēšanās jautājumiem veltīts rakstu krājums latviešu valodniecībā tiek publicēts pirmo reizi. Tas būs noderīgs ne tikai kā mūsdienīgas lingvistiskās metodoloģijas izmantojuma avots, bet arī kā mācību līdzeklis dažādos latviešu, vispārīgās valodniecības u. c. studijuursos.

Krājuma sastādītājas pateicas visiem autoriem par ieguldīto darbu rakstu sagatavošanā, kā arī recenzentiem par ieteikumiem publikāciju pilnīgošanā. Īpaša pateicība pienākas Latvijas Universitātei, kas finansējusi projektu Nr. 2011/ZP-113, kā arī LU Akadēmiskajam apgādam.

Literatūra

1. Brinton, Laurel J., Traugott, Elizabeth C. 2005. *Lexicalization and Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Claudi, Ulrike, Heine, Bernd, Hünemeyer, Friederike. 1991. *Grammaticalization: A Conceptual Framework*. Chicago: Chicago University Press.
3. Gabelentz, Georg von der. 1891. *Die Sprachwissenschaft. Ihre Aufgaben, Methoden, und bishering Ergebnisse*. Leipzig: Weigel.
4. Givón, Talmy. 1979. *On Understanding Grammar*. New York, San Francisco and London: Academic Press.
5. Givón, Talmy. 1982. *Syntax: A Functional-Typological Introduction*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins.

7. Heine, Bernd. 1993. *Auxilaries: Cognitive Forces and Grammaticalization*. New York and Oxford: Oxford University Press.
8. Heine, Bernd. 1997. *Possession: Sources, Forces and Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
9. Heine, Bernd, Kuteva, Tania. 2002. *World Lexicon of Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
10. Heine, Bernd, Kuteva, Tania. 2006. *Language Contact and Grammatical Change*. Cambridge: Cambridge University Press.
11. Hopper, Paul J., Traugott, Elizabeth C. 1997. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
12. Humboldt, Wilhelm von. 1825. Über das Entstehen der grammatischen Formen und ihren Einfluß auf die Ideenentwicklung. *Abhandlungen der Königlischen Akademie der Wissenschaften zu Berlin*. 401-430.
13. Ivulāne, Baiba. 2008. Latviešu valodas darbības vārdu klasifikācija gramatizācijas aspektā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 12 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte, 233-242.
14. Ivulāne, Baiba. 2009. Darbības vārda gramatizēšanās pētījumu attīstība (no Kārļa Mīlenbaha līdz mūsdienām). *Filoloģijas un mākslas zinātnes Latvijas Universitātē 1919–2009*. Rīga: LU, 139-144.
15. Joseph, Brian D. & Janda, Richard D. (eds.) 2003. *The Handbook of Historical Linguistics*. Blackwell Publishing.
16. Kalnača, Andra. 2005. Gramatizēšanās latviešu valodas sistēmā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 9. Liepāja: LiePa, 125-131.
17. Kalnača, Andra. 2008. Gramatizēšanās un reanalīzes attieksmes. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 12 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte, 250-258.
18. Kalnača, Andra. 2009. Atgriezeniskie darbības vārdi gramatizācijas un leksikalizācijas aspektā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 13 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte, 76-83.
19. Lessau, Donald. A. 1994. *A Dictionary of Grammaticalization*. Band 1; Band 2. Bochum: Universitätsverlag.
20. Lokmane, Ilze. 2008. Darbības vārdu gramatizēšanās sastatāmā aspektā. *Vārds un tā pētīšanas aspekti*. 12 (1). Liepāja: Liepājas Universitāte.
21. Meillet, Antoine. 1912. L'évolution des formes grammaticales. *Scientia (Rivista di Scienza)* 12, No. 26.
22. *Valodniecības pamatterminu skaidrojošā vārdnīca*. 2007. Sast. Bušs O., Joma D., Kalnača A., Lokmane I., Markus D., Pūtele I., Skujiņa V. (red.) Rīga: LU Latviešu valodas institūts.